

Галина Немченко

Фольклорна і літературна складові

поеми “Маруся Богуславка” П. Куліша

Пантелеймон Куліш належить до визначних майстрів пера ХІХ століття. Він дивував своїх сучасників неймовірною працездатністю, широтою творчої діяльності, жанровим розмаїттям доробку, амбівалентністю поглядів. П. Куліш намагався заповнити прогалини тогочасного культурного простору власною белетристикою, літературно-критичними, фольклористичними, етнографічними, педагогічними, мовознавчими працями, видавничою, перекладацькою справою.

Одним із улюблених жанрів письменника була поема (“Україна”, “Настуся”, “Великі проводи”, “Магомет і Хадиза”, “Адам і Єва”, “Куліш у пеклі”, “Грицько Сковорода”, “Могильні сходи”, “Сторчак і Сторчачиха” та ін.). Окремі свої ліро-епічні тексти П. Куліш називав думами (“Солониця”, “Кумейки”, “Дума про Саву Кононенка”, “Старець”, “Давнє горе” тощо). Автора вабили історичні мотиви та постаті, східна тематика, біблійні сюжети.

Ще з гімназійних часів П. Куліш захоплювався українським і світовим фольклором, що знайшло вияв у його літературній творчості. Зокрема, за мотивами відомої народної думи Пантелеймон Олександрович написав поему “Маруся Богуславка”. Твір залишився незавершеним, хоча за задумом автора мав складатися з двох частин, кожна з яких мала містити по 12 пісень. Сім пісень першої частини вперше було опубліковано 1899 року в журналі “Літературно-науковий вісник” (т.8, кн.10-12), а п'ять пісень другої частини в цьому ж виданні за 1901 рік (т.13, кн.2-3). Різні редакції поеми друкувались у двотомниках П. Куліша 1980-1990-х років. У виданні 1989 року подано поетичну присвяту, пролог, сім пісень та епілог твору. У двотомнику 1994 року (2-ге видання — 1998 р.) уміщено “Присвят”, тринадцять пісень, що мають внутрішній поділ на думи, та “Поспів”. За словами В. Івашкова, *“письменник порівняно із текстом думи суттєво розширив історичний простір твору, по суті, модифікував і філософськи обґрунтував нову ідейно-естетичну концепцію, пов'язану не лише із образом Марусі Богуславки, а й із самою сутністю цього складного історичного часу”* [див.: 4, с.622].

У ліричній присвяті Г* Б* (Ганні Барвінок, або О. Білозерській-Куліш), якою розпочинається поема, автор возвеличує кохання до своєї дружини, котра стала для нього *“посланницею небес”, “Мадонною величавою”,* що

надихнула його на служіння задля “високого й святого” [3, с.441]. Зазначимо, що стосунки в родині письменника були далеко не завжди ідеальними. Відомо, що в 1850-1860-х роках П. Куліш виявляв знаки уваги іншим жінкам, однак, зрештою, усвідомив, що його вірна дружина є тією єдиною супутницею по життю, про яку він мріяв. Тож протягом десятиліть митець адресував їй численні поезії (“Присвят оправного в золото примірника”, “Принос”, “Троє схотінок”, “Благословляю час той і годину”, “Дивлюсь на волос срібний твій, Кохана”, “Чолом доземний моїй же таки Знаній”, “Чолом і ралець моїй Знаній”, “До Ганни Барвінок”, “Рай” та ін.). І. Франко вказував: “Ніколи Куліш не написав нічого кращого над оцю віршу, що має напис “Чолом доземний моїй же таки Знаній” [...]”

Від часів Шевченка поезія українська не промовляла такою чудовою енергічною мовою, яку отсе на старості літ віднайшов Куліш” [6, с.455-456].

Після ліричної присвяти Ганні Барвінок та невеликого прологу автор “Марусі Богуславки” переходить до сюжетної частини, в якій превалює тема любові. Якщо в народній думі подається тільки ключова ситуація, то в поемі П. Куліша репрезентовано і передісторію героїні (життя в Богуславі до полону, напад ворогів і поневолення Марусі). Художній простір твору – Україна і Стамбул. Оскільки поема незавершена, то лінія Марусі та Левка неповністю розкрита. Поневіряння матері П. Куліш описує детальніше. Зустрітися з донькою їй допомагають Кантемір, Заїра. Як і в народній думі, у творі П. Куліша Богуславка випускає козаків-невольників із темниці.

У поемі багато розлогих діалогів (матері з Марусею, матері з Кантеміром), які сприяють розкриттю внутрішнього світу дійових осіб. Сюжетна канва постійно доповнюється сентенціями автора. Він висловлює свої погляди на козацтво, стосунки між представниками різних національностей, що часто воювали поміж собою, переймається питаннями віри:

Лях, москаль, татарин, турчин

Се все наше браттє

Розлучило нас попівське

Навісне завзяттє.

Як любові й правди бога

*Без попа познаєм,
Всіх братів ми до одного
Щиро привітаєм [3, с.471].*

У поемі простежується релігійно-філософський ракурс. Мати дорікає Марусі за те, що вона зрадила свою віру, але та твердить, що залишилась християнкою:

*“Ні, матусю, ні, голубко!
Ось ходім в кімнату...
Я собі зробила нашу
Християнську хату [3, с.500].*

Як стверджує Маруся, її чоловік-турок теж хоче повернутися до християнської віри. Як можновладець він обіцяє дружині подбати про її батьківщину:

*Обгородимо Вкраїну,
Зробим божим раєм,
Віру вірою зоставим
І звичай звичаєм [3, с.512].*

Як відомо, Пантелеймон Олександрович досліджував і вітчизняну історію часів козаччини, і фольклорні перлини українського народу, зокрема зразки героїчного епосу. У своїх “Записках о Южной Руси” (1856) він відзначав, що невольницьких пісень повинно було бути дуже багато, оскільки віддалення від батьківщини слугувало для бранців постійною спонукою до спогадів про “ясні зорі” і “тихі води”, що ці пісні були водночас і молитвами, як це бачимо в думі про Марусю Богуславку [2, с.214-215].

У фольклорі українців чимало є творів цієї тематики, але в них частіше репрезентовані образи-узагальнення, а не конкретні історичні постаті. Такою є й Маруся Богуславка – народнопоетичний персонаж, що є уособленням багатьох доль жінок-невільниць.

У поемі “Маруся Богуславка” П. Куліша постають яскраві особистості, які здатні на самопожертву заради інших. Саме любов'ю до України та своїх земляків керується головна героїня, коли йде визволяти бранців із турецької

в'язниці, розуміючи що за такий учинок вона буде жорстоко покарана. Уболівання за долю Марусі спонукає її матір вирушити у далеку й небезпечну дорогу, і вона знаходить свою доньку, переборовши неймовірні перешкоди. У творі простежується авторська тенденція до возвеличення жінки як носія високих ідеалів добра, справедливості, любові. Відомо, що П. Куліш ставився з неабияким пієтетом до жінок. І особливо його захоплювали натури багаті духовно й естетично. Як указує Є. Нахлік, *“у поемі на противагу романтичній козакофільській традиції піднесено до рівня національного і естетичного ідеалу українську хуторянку як втілення безкорисливої любові й милосердя. Таким чином, присвята утверджувала Ганну Барвінок як натхненницю миротворчої патетики поеми”* [5, с.323].

Козацькі постаті П. Куліш зображує двояко: з одного боку, він дорікає лицарству за всілякі вади та прорахунки (*“І нема між вами правди, / Ані щастя-долі, / Опріч п'янства, / Та гультайства, / Та дурної волі”* [3, с.510]), а з іншого – ідеалізує Левка, говорить про нього з неабиякою повагою.

Друкуючи поему П. Куліша на сторінках *“Літературно-наукового вісника”* 1899 року, І. Франко зазначив: *“...Ми чинимо се задля її високої поетичної і мовної стійкості, не пропускаючи ані змінюючи нічого”* [див.: 3, с.641].

Для твору характерні образно-тропеїчні засоби фольклорного походження. Це постійні епітети: *чисте поле, ясна зоря, чорні брови, безкрає море, струни золотії, лиха година, хижі лапи, буйні вітри*; порівняння: *“на море я човнами / Вилітав, мов крильми”* [3, с.445], *“тремтить, як лист, Маруся молоденька”* [3, с.453], *“сльози матері, мов божі зорі”* [3, с.455], *“і серце, мов той камінь”* [3? с.464]; *“хай засяє сонце, і до нас, мов божє око, / Заирне в віконце”* [3, с.477], *“мов парчами, окутано дуброви”* [3, с.492]; *“думка вороном літає по Вкраїні”* [3, с.522]; метафори: *“на небі зорі місяця стрічають”* [3, с.445], *“на безкраїм морі / З вітром хвилі грають”* [3, с.445], *“душі моєї цвіт у тьму кромішню пнеться”* [3, с.495]; *“про сю славу наші кобзи / Дзвонять по базарах”* [3, с.509]; *“обнявшись, літо плакало з зимою”* [3, с.515]; *“дивна вість літає”* [3, с.521]. Риторичні фігури в поемі теж стилізовані під фольклор. Наприклад, цілі разки риторичних звертань: *“Ой ти краю, наш раю!”* [3, с.523], *“Ой ти, Дніпре-Славуто, наш давній ти шляху козацький!”* [3, с.523], *“Ой ти, Росе, порадице наша! Ти, втіхо Росаво”* [3, с.524], *“І ти, Ворскло, бабусенько люба, старенька, тихенька”* [3, с.524], *“І ти, Дону, наш брате, товаришу вірний в недолі”* [3, с.524]. Широко вживані поетом інверсовані конструкції: *“слово гарне, чисте”* [3, с.441], *“палають*

села” [3, с.452], “сяє сонце, віє вітер” [3, с.468], “жезлом залізним” [3, с.492], “жаль сліпий і помста люта” [3, с.515]; “поклоном низеньким” [3, с.528]; “поцілунок солодкий” [3, с.529].

Пісенності творів П. Куліша додають численні повтори. Це насамперед тавтологія: *квилю-проквиляю, мию-обмиваю, лили-проливали, цвітами процвітаєш*. У дусі фольклору дібрано синонімічні повтори: *бранка-полонянка, грати-примовляти, жити-панувати, споминати-вихвалити, сяду-обіймуся, кряче-плаче, сталось-приключилось, скиглять-завивають, медицина, чорти-пекельники, щастє-долю, шлях-дорогу, помалу-поволеньки*. Анафори письменника мають як народнопоетичний, так і літературний характер:

Нові звичаї підуть у сералі,

Нові засядуть у дивані люде,

Нові порядки заведуться в краї [3, с.490];

Чи з сього добро нам буде,

Чи велике лихо? [3, с.502];

Моя ти зоре в тумані густому!

Моя ти квітко пишна на морозі...[3, с.514];

І той ясир, що дича в селах брала,

І королівський дзвін німому краю,

І серце, вигнане мечем із раю [3, с.530].

Слід зазначити, що поема П. Куліша “Маруся Богуславка” з огляду на її чималий обсяг урізноманітнена за рахунок звернення автора до метричної та строфічної варіативності. Так, заспів до твору – присвяту Ганні Барвінок – подано катренами з перехресним римуванням і виконано п'ятистопним і шестистопним ямбом. “Пролог” поеми написано строфоїдами з різними видами римування та використанням речитативного вірша за зразком народної думи. А пісні поеми репрезентовані двовіршами, катренами, шестивіршами, семивіршами, восьмивіршами, дев'ятивіршами тощо, побудованими за допомогою народнопісенного (коломийка, шумка та ін.) та силабо-тонічного віршування (п'ятистопний і шестистопний ямб,

чотиристопний амфібрахій, п'ятистопний анапест). Ось лише окремі приклади:

а) двовірш із п'ятистопним анапестом і суміжним римуванням bb:

*Ось галера блищить золота перед нами: рушаймо
І Марусину славу із роду та в рід передаймо [3, с.529];*

б) катренна структура з конфігурацією Яб за схемою bdbd:

*Сіят і проливай в серця людські відраду:
Нехай твоєю тропу, спасенну стежку знають,
Нехай над світ увесь возлюблять щирю правду,
Для неї родяться, за неї умирають [3, с.441];*

в) народнопісенний вірш думного зразка:

*Один тільки пан у Богуславі обібрався,
Товстогубим між народом звався,
Не любив також бенкетувати,
А що-небудь з Біблії читати.
До пона частенько став ходити
І без чарки про спасенні речі говорити [3, с.443];*

г) коломийковий вірш у катренному форматі:

*Була гарна вбога панна,
Краля-королиця:
Як ясна зоря рум'яна,
Як сніг білолиця [3, с.444];*

г) народнопісенний вірш із тернарним римуванням: (6+6+7) + (6+6+7):

*“І не кажи мені,
І не турчи мені,
Не хочу слухать-знати,*

Щоб за нелюбого

Та товстогубого

Дочку мою віддати” [с.444];

д) ямбічний (Я5) восьмивірш (bdbbdhh):

Се правда, я татар незгірш малюю,

Орду, що на Україну набігала.

Я серцем чуйно ті печалі чую,

Котрі вона піснями виливала;

Виразно пожарі живописую

І той ясир, що дича в селах брала,

І королівський дзвін в німому краю,

І серце, вигнане мечем із раю [3, с.530];

е) варіація восьмивірша з моноримою (bbbbbbdd):

Татари! Де ви ділись, позникали?

В яких улусах темних поховались?

Забуто все, що ви в нас виробляли,

Одні мої пісні про вас остались.

Скажіте, як вас люде величали,

Якими титлами ви в нас пишались,

Щоб знав про вас убогий антикварій,

Додаючи до мене коментарій [3, с.531];

є) дев'ятивірш Я555565556 за схемою bdbdhkhkk:

Хасеки-Хуррем в нас нова се буде;

Нові звичаї підуть у сералі,

Нові засядуть у дивані люде,

Нові порядки заведуться в краї.

Одна біда: ся друга Роксолана

Хасеки-Хуррем назвою гордує;

Без ласки позирає на Османа,

Їсть нехотя, і все сумує,

Та сумом тим його, мов чарами, чарує [3, с.491-492];

ж) народна шумка, або чабарашка: (8+8) + (8+8):

Тут земля загоготіла,

Наче суд настав останній...

Чутка дивна пролетіла

По руїні православній [4, с.171];

з) октава:

Навіки, так, навіки утопила

Вона тебе, козаченьку, в жалю, –

Не смертю, ні! А тим, що поновила

На чужині любов і жизнь свою.

За матір'ю всеп'яту молила

Вселити їх у рідному раю,

А за царем скрізь по світах літала

І мислями квітки ума зривала [4, с.180];

з) астрофічний амфібрахієвий вірш Амф4:

Знов тихо-тихенько на пишинім Босфорі...

Співають щось дивне в садах солов'ї,

Щось дивне говорять, жахтіючи зорі

І сльози сирітські, Марусю, твої...[4, с.186].

П. Куліш, як бачимо, всіляко урізноманітнює свою версифікацію, хоча, скажімо, рими в поемі переважно парокситонні (жіночі):

а) у присвяті “Г* Б*”: *чисте – урочисте, горнилі – світлокрилий, благословляти – назвати, величну – віковічну* [3, с.441];

б) у “Пролозі”: *славному – стародавньому, Богуславі – слави, шатами – блаватами, знакомита – крита* [3, с.441-442];

в) у піснях: *блискавиці – криниці, тучі – ждучи, зорі – морі, стрічають – грають* [3, с.445];

г) в “Епілозі”: *казали – налітали – руйнували, муки – науки – руки, дзвонили – хоронили* [3, с.530-531];

г) у “Поспіві”: *краєм – Дунаєм – раєм, низала – розважала – звивала, Дунаю – краю* [4, с.194].

Окситонні (чоловічі) рими поет використовує у поемі лише принагідно у “Думі першій”, що відкриває “Пісню одинадцятую”: *Москви – Литви – голови, козаки – бики – кажанки* [4, с.167]; в октавах “Думи першої” з “Пісні дванадцятій”: *жалю – свою – раю, богам – братам – козакам, кипи – топи* [4, с.180]. Те ж саме можна сказати й про дактилічні рими, які застосовано на початку “Пісні першої”: *нелюбого – товстогубого, злиденником – безземельником, козакуючи – гайнуючи* [3, с.444]. Ігнорування П. Кулішем окситонних рим у восьмивіршах, поданих в “Епілозі”, не дає підстав для того, щоб вважати їх октавами (в класичних зразках цієї строфи обов'язково мають чергуватися за сталою схемою окситонні та парокситонні рими). Восьмивірші “Думи першої” з “Пісні одинадцятій” мають характерне для октав римування (bababadd), але останні та початкові рядки усіх строф мають парокситонні рими (це не відповідає канонічній октаві з її вимогою обов'язкового чергування в таких позиціях парокситонних рим із окситонними). З великої кількості восьмивіршів, наявних у поемі, класичними октавами є лише три строфи з “Думи першої” в “Пісні дванадцятій” [4, с.180].

До образу Марусі Богуславки як української патріотки зверталися й інші письменники ХІХ століття – Б. Грінченко, І. Нечуй-Левицький, М. Старицький. По-своєму інтерпретуючи відомий сюжет, доповнивши та розширивши ситуації творів, увівши нові персонажі, вони внесли свою частку в розробку даної теми.

Конфлікт оперети І. Нечуя-Левицького “Маруся Богуславка” (1875), що має суспільно-політичний і побутовий характер, пов'язується драматургом із часами Байди-Вишневецького. Автор використовує фрагмент із народної думи, підкреслюючи складність ситуації, в яку потрапила героїня. Як і в поемі П. Куліша, у творі І. Нечуя-Левицького виведено образ матері, який відіграє важливу роль у художній реалізації патріотичної проблематики. Розкриттю внутрішнього світу дійових осіб сприяють народнопісенні вкраплення до п'єси. Цікаво, що в період роботи над оперетою, музику до лібрето якої написав М. Лисенко, цьому творчому тандему надавав допомогу М. Старицький.

Драма Б. Грінченка “Ясні зорі” (1894), на відміну від інших інтерпретацій, осучаснює сюжет народної думи. За словами О. Маковея як рецензента даної п'єси, *“сі тихі води і ясні зорі у веселім краю між хрещеним народом, – се ідеали невольників щоденного сірого життя”* [4, с.29]. Б. Грінченко органічно поєднує національно-патріотичну проблематику з морально-етичною. Фольклорний мотив Марусі Богуславки художньо реалізується в драмі через показ долі побусурманеної українки Аміні, яка визволяє співвітчизників з турецької тюрми, та невольника Дмитра, що постає перед вибором: кохання чи обов'язок, вірність чи зрада. Якщо в попередньому творі функцію навернення до національних святощів та християнських цінностей виконує Богуславиха, то в п'єсі Б. Грінченка подібну місію покладено на Олену, яка знаходить на чужині чоловіка і прагне повернути його в лоно України.

М. Старицький у своїй історичній драмі “Маруся Богуславка” (1897) ускладнює основну колізію твору, переносить події до XVII століття. Складнішим є образ головної героїні, яка любить і Україну, і свого чоловіка-турка та дітей і тепер змушена робити болючий вибір. У результаті Маруся накладає на себе руки. О. Забужко так інтерпретує дії героїні М. Старицького: *“Маруся Богуславка визволяє земляків з темниці, але повертатися додому відмовляється не тому, що віддає переваги “розкоші турецькій” і “лакомству нещасному”..., а тому, що “потурчившись, побусурменившись” (комплекс вини!), автоматично втратила у власних очах право належати до “краю веселого, миру хрещеного”, сама себе позбавила гуртової (національної) тожсамости, не набувши натомість нової”* [1, с.162].

У поемі “Маруся Богуславка” П. Куліша своєрідно відбився його хист як дослідника-фольклориста, письменника, історика й етнографа. На жаль,

смерть завадила авторові побачити свій твір опублікованим. Навіть ті фрагментарно оприлюднені частини поеми засвідчують її неабияку художню вартість.

Література

1. Забужко О. Хроніки від Фортінбраса / О. Забужко. – К., 2001. – 352 с.
2. Записки о Южной Руси: в двух томах / сост. и изд. П. Кулиша. – К.: Дніпро, 1994. – 719 с.
3. Куліш П. Твори: у 2 т. / П. Куліш. – Т.1: Поетичні твори / підгот. тексти, упоряд. і склав приміт. М. Л. Гончарук; авт. передм. М. Г. Жулинський. – К.: Дніпро, 1989. – 654 с.
4. Куліш П. Твори: у 2 т. / П. Куліш / 2-ге вид. – Т.2: Поеми. Драматичні твори / упоряд. і приміт. В. М. Івашкова; ред. тому М. Д. Бернштейн. – К.: Накова думка, 1998. – 768 с.
5. Маковей О. Новини нашої літератури. Борис Грінченко. Ясні зорі. Драма на 5 дій. Львів, 1897; Нахмарило (Дядькові примхи). Комедія на 4 дії. Львів, 1897 / О. Маковей // Літературно-науковий вісник. – 1898. – Т.2. – Кн.4. – С.29-37.
6. Нахлік Є. Подружнє життя і позашлюбні романи Пантелеймона Куліша / Є. Нахлік. – К.: Укр. письменник, 2006. – 351 с.
7. Франко І. Куліш Олелькович Панько. Дзвін, староруські думи і співи. Женева, українська друкарня, 1893 / І. Франко // Франко І. Додаткові томи до Зібрання творів у п'ятдесяти томах / редкол. М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2008. – Т.53: Літературознавчі, фольклористичні, етнографічні та публіцистичні праці, 1876-1895 / ред. тому Є.К. Нахлік. – С.454-457.

Немченко Г.В. Фольклорна і літературна складові поеми “Маруся Богуславка” П.Куліша. Вісник Таврійської фундації (Осередку вивчення української діаспори) : літературно-науковий збірник. Вип. 16. Херсон : ФОП Вишемирський В. С., 2019. С. 64-72.

